

Pagez János Esq. életirata.

Egy derék férfiúnak örökítjük meg emlékét hű arczképével folyóiratunkban. Jóllehet, nem volt hazánk szülöttje; bölcsőjét nem a Kárpátok bércei között, hanem a távoli Álbionban ringatták, de azért hívebb, nemesebb polgára nem volt nálánál a magyar hazának. Idegen földről jött hozzánk, s Erdélybe letelepedvén, családí össze-köttetésbe lépett az erdélyrészi arisztokrátiával; nemzetünk becses tagjává, a közélet kiváló férfiává s különösen a mezőgazdaság s e téren a modern irányban haladás egyik vezérévé lőn és egy hosszas, áldásos életen keresztül szünetlen munkásságú, nagyérdemű fejlesztője volt gazdasági viszonyainknak, s sport-életünknek.

Magával hozván szülőföldének kiváló tulajdonságait: az általános műveltséget, az erős tettvágyat és szívós kitartást, a kritikailag elemző gondolkodást egyesítve a helyes gyakorlati számításal, a mezei gazdaság minden ágában Angliának a mi akkori viszonyainkhoz képest összehasonlíthatlanul fejlettebb, előhaladottabb képét és annak tudását, hogy mit, mikép, mikor és hol lehet megvalósítani: méltán példaadó vezetőjévé vált környezetének, a kik tőle a mezőgazdaság terén tanácsaiból, útmutatásaiból s czélszerű gazdasági berendezéseinek példájából sokat tanultak.

Pagez János Angliában egy igen jól ismert s nagyon elterjedt leicester-shiri családból származott, melynek tagjai — nemzedékről-nemzedékre az unitárius hitet vallották s vallják. A Pagez család norman eredetű. Őseik a 13-ik százban költöztek Franciaországból Angliába. Atyja Pagez János Esq. földbirtokos volt, úgy szintén nagy atyja is nagy előszeretettel foglalkozott a gazdasággal. Édes anyja: Hunt Anna, egy művelt lelkületű s mély vallásos érzületű nő. Egy fiú testvére volt csak, a jelenleg is élő Pagez Artur, a ki két évvel volt fiatalabb s a kihez egész életén keresztül a legbensőbb testvéri szeretet fűzte. Bizonyosága e szeretetnek az, hogy fiát Olivért, a ki most szőkefalvi birtokos és magyar honpolgár, magához vette s tanulmányait főiskolánkban végeztette el vele.

Paget 1808-ban született Thorpe Satchville nevű faluban, Leicester megyében. Minthogy abban az időben a régi angol egyetemek a nonconformisták előtt el voltak zárva, Pagetet is, mint sok más laicus ifjút, az atyja York-College-ba ¹⁾ küldötte, hol 1823—1826-ig tanult Wellbeloved és Kenrick jeles tanárok vezetése alatt. A hírneves eklekticus bölcsezszzel, Dr. *Martineau Jakab*-bal egy osztályban járt, a ki mindig úgy említette, mint kitűnő tehetségű és szorgalmas tanulót. *Tayler János*, a Manchester New-College igazgatója pedig, ki az angol unitáriusokat az 1868-iki 300 éves jubileumunkon képviselte, s Pagetnek vendége volt Gyéresen, 1868. sept. 3-ról keltezett s Kenrick barátjához intézett levelében ezeket írta: „Úgy érzem, hogy nem kellene ez érdekes országban tett látogatásomnak úgy bevégeződnie, hogy ne írjak legalább egy néhány sort a még életben levő legidősebb barátaim egyikének. Mi itten a legszívélyesebb vendégszeretetben részesülünk az ön egykori tanítványának — Paget Jánosnak — „Magyarország és Erdély“ — írójának falusi kastélyában. Ő még most is szilárdan és bensőleg ragaszkodik régi hitéhez és egykori tanuló társaihoz. S oly élénken és lelkesedéssel eleveníti fel a yorki ifjúkori emlékeit és a régi yorki időket, hogy jól esik szívemnek az idegen országban“.

Yorkban kezdett tanulmányait az edinburghi egyetemen végezte be. Orvosi pályára készült, s a tudori diplomát, M. D. (Doctor of Medicine) kitűnő eredménnyel nyerte meg; de mint gyakorló orvos soha sem működött. Tanulmányai bevégezése után Párisba ment a kórházak tanulmányozása végett, hol a choléráról írt jeles értekezésével az első díjat nyerte meg. Később Olaszországba ment szintén tanulmány-útra, a hol véletlenül megismerkedett a magos műveltségű báró *Wesselényi* Polyxinával, özvegy báró *Bánffy Lászlóné*val, kit később nőül vevén, így egy kiváló angol családtag, rokonságba lépett Erdély főúri családjaival és köreivel. Nejének első házasságából született leányát, báró *Bánffy Józefint*, gr. *Bethlen Sándor*, a kitűnő gazda és sport férfiú vevén nőül, a jelenlegi földművelési miniszternek — az angol irodalom s nemzetgazdászati alapos ismerőjének — gr. *Bethlen Andrásnak* mostoha nagyatyja volt. Nejével való ismeretség alapján utazta bé Magyarországot 1835—36-ban, mely utazásáról két kötetes illusztrált művet adott ki 1839-ben, Angliában,

¹⁾ Az unitáriusok hittani intézetét, minthogy York-városában volt, York-College-nek nevezték. Később áthelyezték Manchester-be, s innen kapta a Manchester — New College — nevet. Azután Londonba tették át, s jelenleg Oxfordban van, ugyancsak M. N. C. nevezettel.

„*Hungary and Transylvania*“ czímen. E művét a következő szavakkal ajánlotta nejének: „Szeretetem és becsülesem jeléül ajánlom e munkát annak, kinek gyönyörűségére megírását elvállaltam s kinek mosolyai annak kidolgozásában lelkesítének s a kinek kivánságára most kiadom“.

Az utazás Magyarországon és Erdélyben az akkori primitív közlekedési viszonyok között éppen nem volt könnyű vállalkozás. És ez az utazása nem volt csupán felületes szórakozás, hanem valóban komoly tanulmány az állami, politikai, közgazdasági és társadalmi élet minden ágára kiterjesztve. Ebben a műben, mely ma is forrásul szolgál, és érdekléssel olvasható, Paget az akkori Magyarországról oly tiszta s a legapróbb részletekig hűen, tárgyilagosan és alapos ismeretséggel rajzolt képet adott, minőt korának egy más útleírója sem tett. Ritka elfogulatlanság és részrehajlatlanság, világos felfogás és józan ítélet szól munkájából, mikre őt a hazánkban való huzamosabb tartózkodás s a különböző pártbeli magas állású férfiakkal való bizalmas és barátságos érintkezések is nagyon elősegítették.

Könyvének előszavában ő maga is kifejti, hogy: „Habár azt óhajtom, hogy az én rokonszenvemben és érdeklődésemben Magyarország iránt mások is osztozzanak, még sem tartottam sem bölcs, sem igazságos dolognak, hogy elhallgassam azokat a hibákat, melyeket az országban, annak lakóinál és intézményeinél találtam.

Nem is tételezem fel, hogy nézeteim minden párt és felekezet előtt helyesléssel találkoznak, hanem e nézetek egy független érzékből keletkeztek s én azokat őszintén ki is fejeztem. Jól tudom, sokan úgy gondolkoznak, hogy az utazónak, midőn egy országról ír, mindent a legszebb színben kellene feltüntetni. Én más véleményben vagyok. Alig hiszem, hogy a hamis, az ál-benyomás sokáig tartson. Megvagyok győződve, hogy magyar barátaim közül némelyeknek rosszul fog esni, hogy én a nemzeti hibákat, fogyatkozásokat az idegenek előtt feltártam; de azt hiszem a józanul gondolkozók megfognak nekem bocsátani, meggondolván, hogy más utazók úgy is azokra reájöttek volna, s a kik bizonyára kevesebb jóindulattal írták volna meg azokat“. Az akkori politikai s társadalmi viszonyok között egy idegen szemlélőnek, vajmi nehéz lehetett az intézmények, szokások, erkölcsök s nemzetiségek felől helyes ítéletet alkotni.

Magyarországról írt e műve német fordításban is megjelent Lipcsében, 1842-ben „*Ungarn und Siebenbürgen politisch, statistisch, economisch* von J. Paget“ E. A. Moriatry-tól. E fordítás elterjedése után lett csak ismeretesebb Paget neve a magyarok előtt s munkájával az akkori hazai lapok élénken foglalkoztak.

Igy a „Hasznos Mulatságok“ című lap 1842. évi 52—56. számai, a gr. Széchenyi Istvánról írt fejezetet egész terjedelmében közölte.

A Brassóban megjelent „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde“ 1842. évi 13- és 14-ik számai Paget munkájának német kiadását szintén terjedelmesen ismertette. Örömmel idézi Pagetnek *Erdélyre* vonatkozó ama nyilatkozatát, hogy — Erdély jövője fel fog virulni, nincs messze az idő, mikor az angol turisták Svájc és Olaszország helyett Erdélyt fogják felkeresni, hogy annak természeti szépségeiben s népének sajátságaiban gyönyörködjenek. Be fog következni, hogy az angol Missek és Ladyk kalap-fátyolát Borszéken, Bucsesen s más érdekes turista pontokon lengeti majd a szél!“

És valójában, Paget jóslata beteljesedett; mert a mult nyáron két angol kisasszony: Miss Margaret Fletcher és Miss Rose Quesne nemcsak meglátogatták Borszéket, hanem utazásaikról egy igen érdekes könyvet is adtak ki e címen „Élet és jellemrajzok Magyarországból“ a mely mű bizonyára sok angol utazót fog hazánkba vonzani.

A fennebb említett brassói lap némi nehezteléssel zárja be ismertetését Pagetnek ama nézetéért, hogy a szászokat a magyar hazafias mozgalmak iránt tartózkodóknak s hidegeknek állította. „Majd meglátjuk — így szól — milyen magyar hazafi válik Pagetből, a ki immár *egy erdélyi főúri nőt eljegyzett* s Erdélyben fog megtelepedni“.

És mi, miután Paget földi pályáját bevégezte, jó lélekkel elmondhatjuk, hogy új hazájának igen hasznos, egész hosszú életében áldásos működésű s kifogástalan hazafiságú fia lett.

Kedvezőbb ajánlat sem igen volt idegen ember részére a *honfitársra*, mint az az érdem, melyet Paget művében az új haza alapos megismerése s a nagy világ előtt rokonszenves és igazságos ismertetése által magának előre megszerzett.

Ha Paget semmi egyebet nem tett volna is második hazája — Magyarország érdekében, minthogy megírta e gondteljes és becses munkát, akkor is örök hála kötelezte a magyar nemzetet, s minden igaz magyar polgár szívében élni kellene az ő emlékének. Mert tekintelbe kell vennünk azt, hogy az ő műve akkor jelent meg, a midőn külföldön a legnagyobb előítélet s a legtévesebb fogalom uralkodott hazánk iránt. Az 1848—49-iki szabadságharc előtt Magyarország egy terra incognita, ismeretlen, elrejtett föld volt az idegen nemzetek előtt. Csak a függetlenségi harc lezajlása után ismertette meg hazánkat a külfölddel a szabadság lángnyelvű apostola — Kos-

suth — ragyogó szónoklatával, úgy szintén a többi emigránsok. S hogy hazánkba ne jőjjenek idegen utazók, arról gondoskodott az osztrák kormány, melynek a volt a politikája, hogy czélzatosan a legremesebb meséket s képtelenségeket terjessze Magyarország felől a külföldiek előtt. Ennek bizonyosságául idézem Paget könyvéből a következőket :

„Az olvasó bizonyosan mosolyogni fog — mondja Paget — mint én is mosolyogtam, ha csak felét is elbeszelném amaz ostoba történeteknek, a melyeket a jó bécsiek mesélnek arról az országról, melyet mi be akarunk utazni. Nincsenek utak -- mondják! Nincsenek vendéglők! Nincs rendőrség! A csupasz földön kell hálnunk, s ott ebédelnünk, a hol tudunk; készen kell lennünk minden perczen életünket s erszényünket fegyverrel védelmezni! Ilyen információk következtében jól elláttuk magunkat töltött fegyverekkel, mindig kézügyben tartva megtámadtatás esetére; mert azzal ijesztettek, hogy Magyarországon csak folytonos harczozal, küzdelemmel utazhatunk. Hanem biztosíthatom az olvasót, hogy nem volt más szükség a fegyverekre, mint egy-egy fürjet vagy nyulat löni; s egész utazásunkat avval a tapasztalattal és meggyőződéssel végeztük be, *hogy az utazás Magyarországon éppen oly biztos, mint Angliában!*“

Mennyi téves felfogást oszlatott el Paget ez őszinte, nyílt kijelentésével!

„Hogy miért — folytatja tovább — s honnan van az a borzadály és félelem, melyet semmi sem múl felül, minden osztrákban Magyarország és annak lakói iránt: nem tudom magamnak megmagyarázni. Sokszor az jutott eszembe, hogy annak a *mumusnak*, melylyel a bécsi anyák síró gyermekeiket ijeszteni szokták, bizonyosan magyar mumusnak (bugbear) kellett lenni, mert máskép nem tudom megérteni azt az alaptalan és titokszerű félelmet, mely az oly közeli szomszéd nép iránt létezik.“

Pagetnek a figyelme a legérdekesebb tárgytól kezdve a legcsekélyebbnek látszóig — mindenre kiterjedett. Felemlíti az angol nyelv és irodalom elterjedését Magyarországon. Ír a gyönyörű tájképekről. Széchenyit — a nagy reformert — s az angol alkotmány s intézmények kedvelőjét nagyon érdekesen mutatja be a külföld előtt, úgy szintén a magyar vendégszeretetet, tudományos társulatokat, nevelő intézeteket; összehasonlítja az „Arany Bullát“ az angol „Magna Chartával“, alkotmányunkat a más nemzetek alkotmányával, a magyar szabadság szeretetet az angol nemzetével. Ír a protestantismusról, bányászatról, földművelésről, szőlőtermelésről, s különösen a tokaji

borról, fürdőkről, ásványos vizekről, országgyűlésről, családi életről, népviseletről és szokásokról stb. A magyar jellemről így nyilatkozik: „A magyar jellem a szokásos szenvedőlegesség és búskomorságnak egy különös vegyülete, a mely sokszor a legnagyobb felindulásba csap át. A magyarnak járása lassú és kimért. Arczkifejezése komoly, beszéde bámulatra ragadó és méltóságteljes. Siker esetén öröme leírhatatlan, kivált midőn az erős bortól megered ékesszólása s tánczra kerekedik. Bámulatos, hogy mennyire össze van forrva jellemével a nemzeti zene. Legjellemzőbb a Rákóczy-induló a Rákóczy idejéből, kitől a czímét is nyerte“. Közli a Rákóczy-induló kottáját. És saját fordításában szintén több jellemző népdalt, melyeknek a dallamát Dr. Brassai szolgáltatta, a mint azokat a köznép énekli. Ilyen népdalok: „*Szeretnék szántani*“. „*Egy szem búza, két szem rozs*“. „*Kis Komárom, nagy Komárom*“. „*Jaj be szennyes a kendője*“.

Pagetnek nagyon a szíven feküdt Magyarországnak a haladása és jólléte s hő óhaja volt iránta a figyelmet felébreszteni, különösen Angliában. S hogy az neki sikerült is, bizonyítja az, hogy műve 1855-ben második kiadásban is megjelent. S minden angol és amerikai utazó előtt ismeretes, nemcsak Magyarország végett, hanem azért is, mivel a hírneves kiadó — *Murray* — uti kalauzában, (*Handbook for South Germany and Austria*), mely déli Németországot és Ausztriát írja le, sok hivatkozás van Paget könyvére.

Magyarországi utazása után még beutazta Görög- és Törökországot gróf Batthyány Lajos társaságában. Ugyanekkor ismerkedett meg gróf Széchenyi Istvánnal is, kikkel, valamint az erdélyi szereplők s Magyarország többi vezérférfiaival szoros összeköttetésben élt.

Házassága után Gyéresen telepedett meg, hol angol izlés szerint kastélyt építtetett; körülvette parkkal s megkezdette mintaszerű gazdálkodását. Orvosi tanulmányai útján, jártas levén a természettudományokban, kiváló gyakorlati érzékkel alkalmazta Anglia gazdasági módszereit, minek következtében gyéresi gazdasága néhány év alatt mintaképe lett egy modern birtoknak és helyes kezelésének. Épületi berendezései czélszerűek, gazdaságosak voltak; a növénytermelési ág okszerű vetésforgásokban nyert beosztást; talaj és növény művelése legczélszerűbb eszközökkel és gépekkel folytatott. Jóízűen beszélt el, hogy a tagosítás alkalmával, mint nevelték a parasztok, hogy a legposványosabb rétet választotta; de aztán később, a mikor csatornázás útján a legdúsabb fű termett rajta, azt mondták: „Hej, mégis reászedett minket ez az *Anglius!*“ Különösen kitűnt az állattenyésztés a különböző angol fajok meghonosítása által. Kiváló sze-

↳ retettel foglalkozott a szőlőműveléssel; a gyéresi, egerbegyi és a csányi határokon létesített szőlői valódi mintatelepekké váltak, hol ő alkalmazta először a sodrony-művelést és a szőlőföldeknek lókapák által való megmunkálását. A modern bortermelést és pinczekezelést először; csak kísérletkép kezdeményezte, később aztán nagy arányokban folytatta. Borai kitűnő híre tekintélyre jutottak, miről az öszszes világtárlatokon nyert kitüntetései tanuskodnak. Gyümölcsfa-ültetésekben s a gazdasági befásításokban is elől járt. Nem maradt birtokában kihasználatlanul egy vízerecske sem a rétek öntözésére.

És hogy Angliából hozott gazdasági ismereteit és mintáit helyesen és józan számítással alkalmazta s a hazai viszonyokkal számot vetett, mutatja az az eredmény, hogy folyton gyarapodott vagyoniilag s újabb birtokokat szerzett úgy Erdélyben, valamint Bihar- és Heves-megyékben is; Kolozsvárt pedig nagy házat vásárolt.

↖ Az 1848—49-iki szabadságharczban tevékeny részt vett karddal és tollal. Az angol sajtót Paget értesítette minden mozzanatról, különösen Sandford barátja útján, a ki egész entusiastá lett a magyar ügy iránt. Mint *Bem* tábornok egyik szárnysegéde a Szeben melletti első balsikerű ütközetben részt vett, valamint bevételénél is jelen volt.

↖ Nagy-Enyed elpusztítása után menekülő vidéki magyarok védelmére alakított mintegy 100 főnyi csapat élén, egy század huszár mellett egy nagy oláh tábor ellen sikerrel küzdött, és személyes bátorságának, vitézségének is félreismerhetlen jelét adta. A függetlenségi harc lezajlása után, nejével együtt Angliába menekült; de alig tudta kikerülni a bécsi kormány leselkedéseit, mivel neve főleg az angol rokonszenv felébresztése miatt a „fekete könyvbe“ be volt vezetve. Csak 1855-ben térhetett vissza újból gyéresi kastélyába, a hol ↘ mindent feldúlva talált. Az oláhok a gazdag könyvtárát s irományait is a kertjében levő tóba szórták.

Visszatérése után, 1855-ben, működésének új korszaka kezdődött. Mívelődésünket előmozdító minden üdvös kezdeményezésnél ott találjuk a nevét. Saját gazdaságának mintaszerű berendezése s kezelése mellett éltető lelke lett a gazdasági téren kifejtett társulati szellemnek s tevékenységnek. Egyik megalapítója volt az erdélyi lovaregyletnek és a kolozsvári lóversenyeknek, mikből az erdélyi lótenyésztés nagy lendületet nyert. Más tenyésztési ágakban megindította a kiváló, nemes tenyész-állatok beszerzésére való *társulást*, s maga járt utána Angliában, a legjobb tenyész anyagnak, különösen juhok megszerzésének. A magyar szőlőszet és borászat nagyobb fejlesztése vé-

gett több nagybirtokos főúr hozzájárulásával szakavatott pinczemes-tert hozott be boraik kezelésére, s ezután az erdélyi fajborok hírneve kezdett külföldön terjedni, s ez az intézmény alapul szolgált az „Erdélyi Pincze-egylet“ megalapítására.

Az *Erdélyi Gazdasági-Egyletnek* előbb rendes, később alapító-tagja volt s az egyleti munkásságban mindig buzgón részt vett, eszméi, nézetei majd mindig irányadók voltak. A magyar nyelvet annyira el-sajátította, hogy az „Erdélyi Gazda“ című lapba gyakran írt igen érdekes cikkeket a mezei gazdaságról, s különösen annak szőlészeti és borászati ágáról, a melyek alaposáguk s gyakran gyakorlatiassá-guk által tűntek ki.

Külföldi utazásaiban is mindig igyekezett előmozdítani új hazája érdekeit. Hazai jeles bor s gyümölcs termékeinknek Angliában vevő-keket szerzett s a figyelmet felhívta természetmýneinkre.

Országos és nemzetközi gazdasági értekezleteken mindig kész-séggel jelent meg, hogy Magyarország köz- és mezőgazdasági érde-keit előmozdítsa.

Nagyfontosságúnak tartotta, hogy a vidéki, országos és világ-kiállításokon az erdélyi részek képviselve legyenek, s vagy mint kiál-lító kitünő terményeivel, vagy pedig mint rendező és bíráló vett azo-kon részt, s széles látkörével, alapos ítéletével és üdvös tanácsaival az ügynek s annak a körnek, melyben működött, nagy hasznára vált.

Közhasznú munkássága elismeréseül az 1878-iki párisi világki-állítás után a „*francia becsületrend keresztjével*“ tüntették ki. A mező- és közgazdasági téren tett sok hasznos szolgálataiért pedig Ferencz József magyar király a *II. oszt. vaskorona-renddel* jutalmazta.

A magyar unitáriusok is örök hálára vannak kötelezve az el-húnyt emléke iránt. Neki köszönhető ama testvéries viszony létre-hozása, mely a magyar unitáriusokat az angol unitáriusokkal szoro-sabbban egybe fűzte. Mióta Erdélybe állandóan letelepedett, ő lett az élő- és összekötő kapocs a két testvér felekezet között. S hogy Paget oly melegen érdeklődött ügyeink iránt, az legelső sorban a felejthetetlen emlékü *Kriza János* püspöknek köszönhető, a kívül egész haláláig a legszívélyesebb viszonyban volt, s őt, mint az an-gol irodalom kedvelőjét s nagytudományú férfit rendkívülieg sze-rette s nagyrabecsülte. Kriza keresztelte meg s temette el két fiát. Kriza mély belátó lelkével felfogta nagy horderejét az angol hitro-konokkal való összeköttetésnek. Eltekintve az anyagi segélytől, már csak az erkölcsi haszón is megmérhetetlen fontosságú, mely a hatal-mas angol nemzet fiai támogatásából reánk háramlik. Éppen ezért igye-kezett Kriza *Pagetnek*, mint az angol unitáriusok egyik legtekinté-

lyesebb családja tagjának jóindulatú rokonszenvét megnyerni. És ez sikerült is. Hogy mily nagy lelki örömet érzett Kriza e célja elérésétől, bizonyítják 1854—1860-ig Kovács Istvánnal folytatott levelezései. „Paget János úr közbenjárása folytán — írja egyik levelében — kaptam a Christian Reformer két számát; a legnagyobb gyönyörűséggel olvastam, s le is fordítottam vagy két cikket. Mennyire sajnálom, hogy nem lehetünk angol hitrokonainkkal folytonos érintkezésben: rationalismusok a legjózanabb középútat tartó s megérdemelné, hogy a mi dermedtségünk az ők irodalmi beleletük által fellanyoztassék.“

Paget felvetette az eszmét, hogy jó lenne egy magyar unitárius papnövendéket az unitáriusok papnevelő intézetébe küldeni Londonba. Erről így ír — egy másik levelében — Kovács István bátyjának: Örömmel értesíthetem, hogy Paget úr azt az ajánlatot tevő, hogy ezentúl Londonba akademisták küldessenek, ottani hitrokonaink ajánlkoztak arra, hogy ifjainkat kosztal és szállással ellátják; serkentjük hát — mondá — tanárjelöltjeinket az angol nyelv megtanulására és művelésére, hogy legalább három év múlva küldhessünk.“

Paget már 1846-ban jó szolgálatot tett a magyar unitáriusoknak azzal, hogy nagy-ajtai Kovács Istvánnak az erdélyi unitáriusokról írt vázlatát, a melyben az unitáriusok történelmének főbb vonásai vannak megírva, s a végén akkori egyházi és iskolai állapotjaik előadva: angol nyelvre fordította, s aztán Beard R. J. jeles angol unitárius lelkész „Unitarianism exhibited in its actual condition, 1846. London.“ (Az unitarismus jelenlegi állapotjában ismertetve) című művében kiadott.

Háromszáz év alatt sok vihar vonult el az unitarismus ege felett. Sok megpróbáltatást kellett kiállania a „*Struggle for life*“ létért való küzdelemben. Az utolsó fenyegető vihar s az utolsó nagy próba az 1857-ik évben érte, a mikor a bécsi kormány illetéktelenül ügyeinkbe beleavatkozott, s azt követelte, hogyha tanodáink nyilvánossági jogát fenn akarjuk tartani, a tanárok számát kétszerezzük meg, s azoknak a fizetését javítsuk. A bécsi kormány abban a hiedelemben volt, hogy már vakmerő kezét iskoláinkra reá is tette. De „a mikor legnagyobb a szükség, akkor van legközelebb az isteni gondviselés.“

Az unitáriusok áldozatkészségéről egy lélekemelő példát mutat fel az 1857-iki „Aranykönyv“, melybe egy ragyogó pontot az *angol unitáriusok* irtak be. A hit minden időben csodákat művelt; s az utókor fiai tisztelettel fogják olvasni, hogy a veszély és megpróbál-

tatás idejében az akkori unitáriusok szent vallásukhoz való forró szeretetökből *százezer forint*on felül álló tőkét biztosítottak iskoláik nyilvánosságának megmentésére. Paget hitrokonunk ekkor tette a legnagyobb szolgálatot egyházunknak; s e tényével tette magát a szó nemes értelmében méltóvá az „Egyházi Tanácsos“ czímre. Ugyanis tudomására jutván szomorú és válságos helyzete a vallás-közönségnek, s részletes felvilágosításokkal ellátatván, t. i. a vallás-közönségünk közpénztárának erejéről, s mire volna még szükség, hogy a kormány követeléseivel bátran szembe lehessen nézni? mindezekről Paget a „Brit és külföldi Unitárius Társulatot“ körülményesen értesítette, s egyúttal résztvevő segélyre hitta fel őket szorult helyzetbe jutott erdélyi hitrokonaik iránt. A lelkes felhívás meleg rokonszenvre talált; angol hitrokonink *tizenhárom ezer* s egy néhány forintot gyűjtöttek, s ez összeget Paget útján a nevezett Társulat az E. K. Tanácsnak meg is küldötte, mint azt az E. K. Tanács 1859-iki jegyzőkönyvének 144-ik pontja mutatja.

Mily öröm volt a Paget felhívása Krizára nézve, kitűnik Kovács Istvánhoz 1857. aug. 23-án intézett leveléből, melyben így ír: „Örvendetes hírral lepem meg, hogy az is hasson üdítőleg bátyám egészségére. Küzködő állapotunkban folyamodtunk volt a derék Paget úr által angol hitrokoninkhoz, elé adva helyzetünk nyomasztó voltát s ime ott lelkesen karolták fel. S Paget úr azt az örvendetes levelet kapta Angliából, hogy már össze van gyűlve 13.000 frt.“

Mielőtt azonban az angol unitáriusok a fent említett összeget 1859-ben elküldötték volna: a „Brit és külföldi Unitárius Társulat“ kívánságára a Társulat titkára, *Tagart* Eduard, a budapesti unitár. templom szentelésekor jelen volt Tagart kisasszony édes apja, Kolozsvárra utazott, hogy személyesen meggyőződjék az unitáriusok helyzetéről. Természetesen Paget volt szives házigazdája a kedves vendégnek. Ő ismertette meg a tanári karral s néhány világi Egyh. Tanácsossal, kiktől Tagart viszonyainkra nézve részletes felvilágosításokat kapott. Egy vasárnap, kolozsvári templomunkban az isteni tiszteletet végig hallgatta, s mint mondá: Jóllehet egy szót sem értett, de megértette a felséges mondatot, mely templomunk ívét díszíti: „In Honorem Solius Dei“ — s ez lelkét örömmel töltötte el. (Angol levelezési Emlékkönyv I. köt. 23. l.)

Pagetnek a fennebb említett kedvenc eszméje is létésült; mert a „Brit és külföldi Unitárius Társulat“ 1200 frt alapítványt tett egy magyar papnövendék számára, hogy theologiai tanulmányait a „Manchester New College“ unitárius papnevelő intézetben befejezhesse.

E nagybecsű alapítványt 1860-óta többen volt szerencsénk élvezni. Helyén lesz itten megemlíteni, hogy Ferencz József püspökünk, ki az angol és amerikai hitrokonokkal való viszonyt nagy buzgalommal ápolja, Tagart kisasszony közvetítésével kieszközölte, hogy Londonban, a „Channing-House“ leány nevelő intézetben egy magyar unitárius leány is tanulhasson minden díj nélkül, mint a M. N. College-ben egy unitárius ifjú. 1)

A Paget nevet egyházunkban örökre emlékezetessé teszi az a szép alapítvány, melyet Paget Károly és neje, vejök — Paget János korán elhunyt fia, — Olivér emlékére tettek. 2)

1) E jótéteményt Buzogány Mariska, néhai Buzogány Áron leánya, a mult év őszétől kezdve élvezi is.

2) Az alapítvány levél így hangzik: „Az Unitárius Vallásnak törvény által elismert és biztosított szabad gyakorlata háromszázados évfordulóján, a lelkiismeret szabadsága megünneplésére 1868-ban Tordán tartott Zsinat alkalmával néhai kedves emlékü vönk Paget Olivér emlékére tett és 5550, azaz ötezer ötszáz ötven forint értékű földtehermentesítési kötvényben az Unitárius Vallás-közönség pénztárába befizetett alapítványunkat következőkben kívánjuk szabályozni: 1. Minthogy ez alapítványt néhai kedves emlékü vönk Paget Olivér emléke fenntartására tettük, tehát ez kezeltessék ezen külön cím alatt: *Paget-alapítvány Paget Olivér emlékére*. 2. Az Urbéri kötvényekben álló 5550 frt alapítványi tőke évi kamatja, az adó levonásával tészen 270 frt 96 krt o. é. Ebből kapjon jutalmul a) Egy tanár, ki az Unitáriusok kolozsvári főiskolájában az angol nyelvet tanítani fogja, évenként 50, azaz, ötven forintot o. é. b) Egy Unitárius ifjú, ki az angol nyelv tanulásában kitűnő lesz, száz, — egy második, dicséretes előmenetelű ötven, — egy harmadik, jó előmenetelű, huszonöt forintot o. é. minden évben. c) A szőkefalvi Unitárius pap szintén huszonöt forintot o. é. fizetés pótlásul. 3. A 2-dik pontban meghatározott czélokra 250 forint lévén kiadandó, az évi kamatból fennmarad 20 frt 96 kr, ez évenként tőkésítessék, — valamint szintén, ha történnék, hogy a 2-dik pontban meghatározott százötven és huszonöt forint, három jutalom, vagy azoknak valamelyike nem adatnék ki, mivel arra érdemes ifiak nem találtatnának, ezek is tőkésítendőek lesznek. 4. Midőn a 3-dik pontban említett tőkésítés és az Urbéri kötvények kisorsolása által az alapítványi tőke látható növekedést nyerend, s így az évi kamat a mostaninál több leend, ez a többlet is a 2-dik pont a) b) c) pontjaiban megirt czélokra léssen fordítandó az azon pontban megállított számösszegek arányában; ellenben ha az alapítványi tőke évi kamatja a netalán bekövetkezendő adó nevelés által a mostaninál kevesebbre apadna, a hiány szintén az említett számösszegek arányában léssen szenvedendő mindenik alapítványozott által. 5. Ezen alapítvány folyóvá tétele kezdődjék az 1872-dik évben. 6. Az alapítvány kezelési és felügyelési joga az Unitáriusok Fő-Tanácsát illeti, mely eleibe évenként pontos számadás leszen beadandó.“ Kelt Kolozsvárt, augusztus 28-án 1869.

A Paget nevét halhatatlanná tevő segély és alapítványok, jól-lehet egy felekezet részére történtek; de azokat nem kell csupán felekezetinek tekinteni, hanem nemzeti czélokra szolgálóknak, mivel az általános műveltséget segítik elé.

A kolozsvári „Angol Társalgó Kört“ alapításától (1876.) fogva élénk figyelemmel kísérte, s annak mintegy 2,000 kötet könyvet ajándékozott. Évenként az „Athenaeum“ s „Pall-Mall-Gazette“ című lapokat adta a körnek. A kör érdemei jutalmazásául tiszteletbeli tagjául választotta s f. évi febr. 23-án tartott évi közgyűlésén, melyen a család tagjai is jelen voltak, e sorok írója felette emlék-beszédet 1) tartott.

Paget klasszikus műveltséggel bírt. A görög és latin nyelveket jól értette. Francziául, németül folyékonyan beszélt. A művészetnek is nagy kedvelője volt.

Boldog családi életet élt. Ez nem is lehetett másképp, mivel igazi szeretetből, valódi benső vonzalomból vette el magas műveltségű nejét. Róluk ellehet mondani, hogy: „A rokon lelkek összetalálkoztak.“ Mindketten rajongtak a művészetért; mindketten költői s írói hajlammal bírtak. Neje, 1835-ben tett olaszthoni és svájci utazásáról egy igen érdekes munkát 2) adott ki. Előszavában a többek között így nyilatkozik: „Írok, mert visszaemlékezésem mulattat; s képzelem, hogy olykor talán helyesen okoskodni, többször pedig női tapintatnál fogva helyesen érezni tudtam.“ Hogy mily helyesen okoskodik, s mily alaposan ítél, ennek bizonyítására idézem Herculanium és Pompeji megszemlélésekor tett észleleteit:

„A' Herculanium és Pompejiban kiasott régiségek között — írja — igen érdekelt engemet aprójára látnom, hogy a' régiek házi körükben miként éltek; egy hajdani szépnek mik voltak szükségei, kényelmei. A' szép Julia öltöző szobájában egy kinyitott szelenczét is leltek, honne levő pirositóval. Hogy a' nap alatt éppen semmi új nem történék, nem mondhatjuk ugyan, mint böles Salamon mondja; (mert az ő idejében nem léteztek még a' gőz- s mindennemű gépelek), hanem igen, hogy kevés új történik, hogy az emberi elme lassan halad elő új találmányokban; 's erről kevés győzhet meg minket jobban mint e' gyűjtemény. Képzeltetlenség, mi kevéssel vagyunk a' régieknél elébb; még házi bútoraink is majd mind ismeretesek voltak előttök, 's elegáns izlésben,

1) Az emlék-beszéd angol nyelven meg fog jelenni. Ajtai K. Albert tag a közgyűlésen felajánlotta, hogy saját költségén 200 példányban kinyomatja.

2) *Olaszthoni és Schweizi utazás.* Irta Paget Jánosné Wesselényi Polyxena. Két köt. Kolozsvárt, 1842.

mesterművekben messze hátra hagytak bennünket. De nincs miért égig magasztalnunk a' régi erkölcsöt és a' a mostani élők nyakába vetnünk minden romlottságot; mert az akkor divatozott erkölcsi feslettségről iszonyodás nélkül nem is gondolkozhatunk. Az erkölcs megszelidítése 's kitisztítása a' Kristus tudományának diadalma.

Ezen gyűjteménybeni tárgyak mind az emberi szükségek, vágyak, indulatok tanúi; 's hajdan is szintúgy mint most mindent elkövettek kielégítésökre. Ettek, ittak, aluttak, szerettek, gyűlöltek; nagyravágyás, irigység, harag lobbadozott a' szivekben. Némelly elme felsőbb Valóhoz emelkedett, imádott; másban aljasabb indulatok fészkeltek magokat. Voltak gondoskodó jó házi asszonyok; 's magokat ékesgető hiú szép hölgyek, kik a' czifrálkodást szerették. A' szépet, hasznost és nagyot előmozdító férfiak; 's más aljas undorító gyönyörökbe merült férfiak és asszonyi állatok, kik hitvány személyeik, kényeik kielégítését tették éltök egyetlen egy céljává."

Pagetnek az öröm mellett a lesújtó bánatból is sok jutott osztályrészl. Ugyanis boldog házasságukból született két fiok közül az egyiket 12 éves korában vesztette el. A másik Olivér, ki atyai szívének büszkesége volt, a ki főiskolánkban kitünő sikerrel tette le az érettségi vizsgát, szintén korán szállott a sírba. Édes anyja „Garibaldi“ öltözetben, egész életnagyságban lefestette. A kép jobb szegletén e felírat olvasható:

„Paget Olivér, szül. Kolozsvárt, 1841. szept. 5-én. Tizenkilenc éves korában, a szabadság ügyeért lelkesülve, a londoni Kings College-ből Siciliába sietett Garibaldi lobogói alá; közvitéz lőn a magyar légióban; a voltornói csatában, mint alhadnagy, kis csapatjával nyolcz ágyút foglalt el az ellenségtől. Türr tábornok ott a csatatéren megölelte és azt mondta: hazája és szülői büszkék lehetnek rá. Garibaldi főhadnagynak nevezte ki. Öt hónapi szolgálat után a piemonti hadseregbe kapitánynak neveztetett, és érdemjellel díszítettett fel. Gyermeki kötelességérzetből lelépett fényes pályájáról, visszament a londoni egyetembe. A svájczai ifjúság egy pár revolvert küldött neki ily felíráttal: „a *Deréknek*.“ Megházasodott 1861-ben; visszatért hazájába, gazda lett; egy leánya született 1862-ben. Meghalt 1863-ban, okt. 19-én.“

Bizony, ily nagyreményű fiú elvesztésekor Paget is így kiálthattott fel Jákóbbal: „Sírva megyek az én fiam miatt a koporsómba!“

Paget Olivérnek a leánya jelenleg széki gróf Teleky Lászlóné, kinek első férjétől, Mackenzie L. Claudetól, egy kis leánya maradt. E kis dédunokája volt minden öröme és vigasztalása élete utolsó napjaiban. Lángolon szeretett hitvese 1878-ban halt meg. Paget igazi angol volt. Már az első látásra ki lehetett találni, hogy Británia szü-

löttje. Atyai gyöngéd szívéből, nemeslelkűségéről tanuskodik az, hogy mostoha leányát özv. gróf Bethlen Sándornét s gyermekeit úgy szerette, mintha saját édes gyermekei lettek volna. Paget, mint legtöbb angol, szívós természetű volt s hosszú életet élt, s a 80-as évek végén kapott tüdőgyuladást leszámítva, mindvégig teljes erőben és egészségben. Nyolczvannégy éves korában húnyt el 1892. ápril 10-én, Gyéresen, a hol Ferencz József püspök tartott megható gyászbeszédet és imát. Holtteste ápril 12-én Kolozsvárra szállítottott kocsin, azon az úton, melyen annyiszor járt életében, s a melyet annyira kedvelt. Koporsóját, Paget Olivér, unokaöccse s e sorok írója, ki 20 éven át birta bizalmát, kísérték. A sírnál Péterfi Dénes lelkész találó és szívreható búcsú szavakat mondott, melyek után általános részvét mellett helyezték el a családi sírboltba szerettei: neje és fiai mellé, a köztiszteletben élt s nagyrabecsült érdemes férfiút, ki a szó legnemesebb értelmében lett igazi, derék magyarrá. Legyen áldott emléke!

KOVÁCS JÁNOS.

Felügyelő-gondnoki és tanári beiktató ünnepély.*)

I.

Megnyitó beszéd.

Tisztelt Gyülekezet! Főtanodánknak ma kettős ünnepe van: isk. felügyelő gondnoki és tanári beiktatás. Főleg az első juttatott engem ahoz a szerencséhez, hogy e helyről én üdvözölhessem ez ünnepélyen ily szép számmal egybegyűlt nagyérdemű közönséget. És teszem azt annál nagyobb örömmel, mert e mai ünnepélyvel egy már-már feledésbe ment régi gyakorlatunkat látom új életre kelni. Éppen 50 éve annak, hogy főtanodánkban isk. felügyelő gondnoki beiktatás nem volt. Nem mintha ez idő alatt erre alkalom nem nyílt volna. Hiszen jelenlegi érdemes f. ü. gondnokaink is mindnyájan 1843-on innen lettek választva. Hanem azért, mert ez 50 év alatt egy oly korszakot éltünk át, a melyre a magyar embernek visszaemlékezni sem kedves. Értem szabadságharczunk leveretése után bekövetkezett gyászos korszakot. Kinek lett volna kedve ily ártatlan ünnepélyeket is rendezni akkor, a mikor minden szó veszélyt hozhatott volna nemcsak arra, a ki azt kiejtette, hanem magára a tanintézetre is. S ha egyszer valamit bármi okból elmulasztunk, másodszor már könnyebben vesszük, néha aztán nem is gondolunk többé vele. Csaknem így jártunk a tanári beiktatásokkal is. Egyideig ezeket is mellőztük ugyanazon indokból, a mire már fennebb hivatkoztunk. S csak az újabb időben kezdtük ismét gyakorlatba venni. Így történt, hogy az 50-es éveken innen választott isk. f. ü. gondnokainkat sem iktattuk be ünnepélyesen e tisztökbe. De részemről csak üdvözölni tudom E. K. Tanácsunkat, hogy ezt most ujolag életbe léptetni s legutóbbi egyh. főtanácsunk által megválasztott f. ü. gondnokunkra, Ngs. Kozma Ferencz, egyh. tanácsos és kir. tanfelügyelő urra nézve alkalmazásba venni határozta, engem bízván meg annak végrehajtásával, a mit én ezennel a legnagyobb örömmel teljesítek is.

E czélból tehát egyenesen az igen tisztelt f. ü. gondnok úrhoz fordulok szavaimmal. Kevés az, a mit mondani fogok. Mert tekintettel ez ünnepélyen előttünk álló nagy programra, az idővel mindnyájunknak gazdálkodni kell. De másfelől engem a f. ü. gondnok úr személyisége is felment attól, hogy hosszasan igénybe kelljen

*) Tartatott a kolozsvári unitárius főiskolában 1893. mart. 16.